

1925 чылдың
август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 147

(18422)

2013 чылдың
ДЕКАБРЬ 19,
четверг
Садар өртээ
хостуг

e-mail: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

http://shyn.ru

Тываның Баштыңының ажил-албаны

РФ-тин ДХЯ-зының удуртукчузу Сергей Лавров биле Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол ужурашкан

Бо чылдың декабрь 17-де Россия Федерациязының даштыкы херектер сайыды Сергей Лавров биле Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолдун Москвага ажилчын ужуражылгазы болган.

Ол ужуражылга үезинде кызыгаар чоогунда регионун сайзыралының, РФ-тин субъектизинин чурттар аразында болгаш регионнар аразында кады ажилдажылгазының айтырыгларын чугаалашкан. Моол болгаш Кыдат күрүнелер-биле кожа турар бистиң республикага чурттуң даштыкы чурттар-биле харылзаа айтырыгларының талазы-биле чугула албан черинин удуртукчузу-биле ужуражылгазы чогумчалыг түңнелдерни бээри чугаажок.

Ол ужуражылга үезинде Тываның Баштыңы Ыдыктыг XIV Далай-Ламаның Тывага аянчорук кылып келиринге хамаарышкан айтырыгны база чугаалашкан.

Шаңнал тыпсырынга киришкен

Россия биле Тываның демнежилгезинин 100 чылынга болгаш Кызыл хоорайның үндезилеп тургустунганының 100 чылынга белеткелдин үезинде найысылалдың Улуг-Хем эринин каастаарыга киржирин бурят скульптор Даши Намдаковка Тываның Баштыңы саналдаан дээрзин сагындыраал. Ол санал хүлээп алдыган болгаш Даши Намдаков бо талазы-биле ажилды кылып турар.

Чоокта чаа бурят скульпторга делегейинин «Пьетрасанта болгаш Версилиа» шаңналын тывыскан. Ол бедик шаңналды аңаа Италияның «Фрателли Россели» культура ниитилежилгезинин кижигүннеринин чаңгыс үн-биле бадылаан шиитпирин езугаар тывыскан.

Ол шаңналды тыпсырының байырлыг езулалы декабрь 15-те Италияда Пьетрасанта хоорайның «Луиджи Росси» культура төвүнге болган, аңаа Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол киришкен. Шаңналдың езулалы доозулган соонда Даши Намдаковтун «Хаанның аңнааны» деп чаа скульптуразы-биле таныжылга болган. Бурят мастеринин ол чаа ажылы Пьетрасанта хоорайның бир шөлүн каастаар.

Даши Намдаков Азияга бурун шагда аъттыг аңнаашкынның езулалын тоолзуг аян-биле көргүскен кайгамчык ажылды Тываның найысылалы Кызылда Улуг-Хемнин эринге турар кылдыр белеткээн. 2014 чылда республиканың чурттакчылары болгаш оң аалчылары ол ажил-биле таныжар аргалыг болур.

КЫШТЫҢ ЧЫККЫЛАМА СООГУНДА-ДАА ТУДУГ АЖЫЛЫ УЛАМЧЫЛААР

«Россия Федерациязының 2009-2018 чылдарда чер шимчээшкини болур районнарының амыдырал хандырылга системаларында болгаш кол объектилеринге үндезилээн чуртталга бажыңнарының быжыын кылып бедидери» федералдыг тускай

сорулгалыг программа езугаар Кызыл хоорайның Спутник микрорайонунда дөрт беш каът хөй квартиралыг бажыңнары бо чылдың часкы үезинде таваан салып тудуп эгелээн. Спутникте чуртталга бажыңнары тудуп турар чайның изин, кыштын соогу-даа дивес, чай

чок ажылдыг тудугжуларның ажылын бо удаада база барып көрдүм. Аңаа алдын сарыг күс моорлап кээп турар үеде чораан мен. Ынчан-на ажил шалыпкын чоруп турган чүве. Долгандыр бойдус ак хар-биле шугланыпканда чедеримге, ажылдың улуг кезин кылдыган болду.

Бо микрорайонун мурнуу девискээринде үшкү, дөрткү беш каът чуртталга бажыңнарын «Энерготудуг» КХН дугуржулга езугаар кылып эгелээн. Хөй аал чурттаар бажыңның ханаларын тууйбу-биле бедидир тудуп үндүрө берген, ажил мында кидин түлүк. Бүдүрүлгениң удуртукчузу — Николай Крапивин. Мында 120 ажыг тускай мергежилдиглери болгаш ажилчиннары хаара туткан. Тудуг ажылын шуудадыры-биле чайгы үеде немелде күш кылдыр Россияның хоорайларында тудуг ажил-агыяның мергежилдинде өөренип турар студентилерни кириштирген. Олар дуржулгалыг тудугжулардан арга-сүмени көрүп, кызымак ажилдааннар. Бо бригада

база тудуг технологиязының сөөлгү сайзыраңгай хевирлерин ажылдап турар. Кол чуртталга тудугларында шырак, дуржулгалыг тудугжу мергежилдиглер бар. «Ажылдың кол негелдези — тудугну бедик шынарлыг кылыры болгаш ажилга улуг харысалга» деп, бригадир Алексей Френт чугаалады.

Республикада чуртталга тудуун талазы-биле калбарган ажил-агыяны деткип турары өөрүнчүг. Бустур четкен бажыңнардан хамаатыларны көжүреринин программасы езугаар Кызылда хөй аал чурттаар чаа бажыңнарын туттунуп турары каракка көскү. Эрги, бустур четкен бажыңнары кызылчыларга келир чылын улуг белек — эрги бажыңнарыдан чаа оран-саваже көжери.

«Мурнувуста салдыган сорулгаларны шалыпкын күүседир дээш кызымак, шудургу ажилдап тур бис, 2014 чылдың августа бо тудугну кылып дооскаш, хүлээдир, ынчангаш кыштын чыккылама соогунда-даа ажилдаар апаар» — деп, прораб Денис Смыгонин немей чугаалады.

Спутник девискээринде тудугжулар кызымак ажилдап турар, оларның кылыр ажилдары ам-даа хөй. Шупту демниг ажилдаар болза, кандыг-даа үүле-херек чайгаар кылдына бээр. Чурттаар бажың кижиге бүгү назынында артып каар, ол дег улуг өөрүшкү каяа турар.

Анисья ТЮЛЮШ.

Авторнун тырттырган чурктары.

Шажын ажылдакчыларына дамчыдып бээр

Өнчү-хөреңгини дамчыдарын 2010 чылдың ноябрь 30-де федералдыг хоойлуга болгаш Россия Федерациязының Чазаның чанында шажын каттыжышкынының талазы-биле комиссиязының 2013 чылдың ноябрь 19-та протоколунга дүүштүр боттандырат.

Республикада будда шажынының дыка хөй объектилеринин өнчү эргезинин дугайында айтырыгның нарыыдап турар чылдагааны оларны совет үениң соонда чурттакчы чонун боттарының ук-ызыгуурунга болгаш чаңылчаан шажын-чүдүлгезинге сонургалының улгатканы-биле күштүг болуп турар хоойлужудулганы сагывайн тутканындан болуп турар. Оң түңнелинде хүрээлерни чурттакчыларның акша-хөреңгизи-биле бүгү чонун тудуу кылдыр тутканындан олар тодаргай ээ чок артканнар.

Эрткен чайын республика Баштыңы Шолбан Кара-оол ол объектилерни күрүне өнчүзү кылдыр бүрүткээринин болгаш оларны чүдүүр кижилерге өнчү кылдыр халас дамчыдарының дугайында даалганы ТР-ниң Чазаның чанында шажын каттыжышкынының айтырыгларының талазы-биле комиссияга берген. Амгы үеде ийи улуг хүрээге — Цечелингге болгаш Үстүү-Хүрээге хамаарыштыр ажилдар чоруп турар.

«Цечелинг бистиң найысылалывыстың солун черлеринин бирээзи апарган, аңаа албан-езуунун делегациялары, туристер ыяп кирип турар. Чадаана хоорайның чоогунда туттунуп турар Үстүү-Хүрээниң девискээринге чылдыңна делегейниң дириг хөгжүмүнүн болгаш чүдүлгениң «Үстүү-Хүрээ» фестивалы болуп, Черниң аңгы-аңгы булуңнарындан күүседикчилерни болгаш дыңнакчыларны хаара тудуп келген. Тываларның угаан-бодал болгаш материалдыг культуразы апарган ол ийи объектини шажын-чүдүлгези хамаанчокка оларның өнчүзү кылдыр санап болур. Ынчангаш оларны тударының талазы-биле чарыгдалдарны республиканың Чазаа бодунга алыр болза, шын хире. Ооң-биле чергелештир шажын ажилдакчыларын боттарынга хамаарышпас ажил-херектерден хостаар бис» — деп, Шолбан Кара-оол демдеглээн.

Республиканың Чазаның чанында шажын каттыжышкынының айтырыгларының талазы-биле комиссияның Чазак Даргазының оралакчызы Артур Монгалдың даргалаашкыны-биле эрткен ээлчеглиг хуралына регион удуртукчунун даалгазын күүседириңиң айтырыгларын чугаалашкан. Амгы үеде «Цечелинг» хүрээзиниң оран-савазын Тыва Республиканың шимчевес өнчү-хөреңги эрге-байдалы кылдыр хоойлу езуугаа хүлээп көөрүнүн дугайында айтырыг шийтпирлеттинген деп, республиканың чер болгаш өнчү-хөреңги харылзааларының сайыды Салим Кызыл-оол хуралдың киржикчилеринге илеткээн. Өнчү эргезин бүрүткээн соонда ол оран-саваны «Тываның буддистер каттыжышкыны» шажын организациязынга халас дамчыдып бээр.

«Үстүү-Хүрээ» хүрээ комплекзинин айтырыын шийтпирлээри харын нарын болуп турар, чүге дээрге ону күрүне азы муниципалдыг өнчү кылдыр бүрүткээринге хоойлу-дүрүмге хамаарышкан дыка хөй ажилдарны кылыр алаар. Айтырыгны хандыр сайгарары-биле комиссияның үнүшкүнүг хуралын Чадаана хоорайга эрттирер, аңаа Чөөн-Хемчик кожуунунун төлээлерин чалаар деп шийтпир хүлээп алдынган.

gov.tuva.ru-дан.

ТУДУГ МАТЕРИАЛДАРЫН ТЫВАГА БУДУРЕР

Бодунун тудуг материалдарын улуг хемчээлдиг кылдыр будуруп үндүрбейн турар чорук республиканың тудуг адырын, ооң уламындан ниити экономиканы сайзырадыр арганы бербейн турар.

Бо айтырыгны чогумчалыг шийтпирлээринин база бир аргазы — Улуг-Хем кожуунунун девискээринге цемент заводун тудары деп, Чазак санап турар. Амгы үеде цементиге негелде бир чылда 180 муң тонна. Тываның девискээринге ону будурбейн турарындан цементини кожа регионнардаан кири сөөртүр ужурга таваржып турар, ынчан ооң өртээ каш дакпыр улуг алаар. Ооң уламындан тудуг материалдарының бот-үнези аартаар.

Улуг-улуг инвестиция төлөвилелдеринин, а ол ышкаш «Чедингир болгаш таарымчалыг чуртталга бажыңы» национал төлөвилелиниң күүселдези чыл санында 250-350 муң тонна цементини негээр, а ол чедишпес апарган. Ындыг турбуже бодунун цемент заводун тудуп алырынга бүгү байдалдар бисте бар, Кара-Шаттың дою болгаш Хайыраканның чугайы хөй. Хайыраканның чугайының шинчилеттинген курлавыры безин 19,223 млн. тонна, Кара-Шаттың цемент дою 5,836 миллион тонна болуп турар. Ол ийи курлавыр Шагаан-Арыг хоорайдан ырак эвесе, бот-боттарынга чоок черде болгаш электри болгаш суг хандырылганы бар, автомобиль транспортуң чедеринге эптиг черде турар. Цемент заводунун тудуун кылыр дээн санал Азербайджанның чоокта чаа Тывага чораан ажил-херекчи кижилерин сонуургаткан.

«Алдын-Булак» этнокультура комплекзинин хуралдар залына Тываның Баштыңының даалгазы-биле Чазак Даргазының бирги оралакчызы Михаил Козлов чөвүлел хурал эрттирген, аңаа Кавказтың инвесторларының Тываның минерал чиг эт курлавырларын шийгээдиринге киржиң болур аргаларының дугайын чугаалашкан. Ооң

мурнуу чарында Азербайджандан келген аалчылар Хайыраканга барып, келир үедеги заводту тудар чер-биле таныжып чорааннар.

Ол хуралга «Тываның девискээринге цемент заводунун тудуу» деп инвестиция төлөвилелиниң дугайында илеткелди экономика сайыды Елена Каратаева кылган. Туттунар деп турар заводтун будурулге күчүзү чылда 330 муң тонна цемент, ону 1 миллион тонна чедир көвүдөдир аргалыг. Бир эвес ынчаар ажилдаар болза, цементиге чүгле боттун херегелдерин хандыраар эвес, цемент заводу ам-даа чок Хакасияже-даа, заводтары чурттун негелдезин 40 хуу хандырып турар Моолче-даа үндүр садып болур.

Төлөвилелди күүседириңиң хуусаа-зын үш чыл деп, специалистер санап турар, чеди чыл эрткенде, будурулге беримчелиг алаар. Ол ышкаш ол төлөвилелдин күүселдези социал улуг ужур-дузалыг: ажилдаар чаа олуттар тургустунар, чуртталга бажыңнарын тударының темпелери дыка бедир, үндүрүлгелер хөйү-биле кирер.

Ол төлөвилелди чугаалашкан хуралга Михаил Козлов ук завод сай-даш будурулгези, бажың тудар комбинат болгаш дыка хөй дузалал будурулгелер кирер бүдүн тудуг комплекзиниң өзү алаар дээрзин демдеглээн.

Аалчыларны удуртуп келген Азербайджанның тудуг контролжунун талазы-биле күрүне агентилелиниң начальниги Джабраил Ханларов изиг хүлээп алышкын болгаш кайгамчык төлөвилел дээш өөрүп четтиргенин илереткен, ол төлөвилел улуг сонуургалды болдурары чугаажок.

Ол ужуражылганың түңнели-биле протоколга ат салышкыны болган, келир чылдың эгезинде Азербайджандан келир үениң тудуунун айтырыгларын чогумчалыг ажилдап кылыры-биле ажилчын эксперт бөлүүнүн келиринде айыткан. Эргежок чугула документиленни эксперттерге тыпсырын Чазак бодунга хүлээнген.

Аалчыларның бирээзи, Азербайджан

жанның парламентиңиниң депутады Гаджи Салаев мынча дээн:

— Азияның төвүнге бистиң чедип келгенивис силерниң республиканың удуртукчузу Шолбан Кара-оол-биле Москвага ужуражылгавыстың түңнели болган, ол бодунун төрөөн булуңунун дугайында солун чүүлдерни чугаалаан. Бээр кээринин мурнуу чарында Россияның ол регионун-биле танышкан бис, бо чер чүгле бойдус курлавырлары-биле байлак эвес, төөгүзү база байлак оран болду. Тыва Арат Республика Улуг Совет Эвилели-биле кады фашистиг Германияга удур демисежиң турганы база солун. Тывага келгеш, мында бистиң чаңгыс чер-чурттугларывыстың хөй кижилег эвес-даа болза, сырый бөлүү барын билип алдывыс. Олар Тывада ат-сураглыг кижилер апарганы биске аажок өөрүнчү болду. Чижээ, Вейсал Акберов — республиканың алдарлыг тудугчузу. Бистиң, ылаңгыя мээң депутат кижиниң, кол сорулгазы — Тыва биле Азербайджанның аразында сырый харылзааны тудары. Бо талазы-биле бүгү байдалдар бар-дыр...

Чуртталга-коммунал ажил-агыйда

БАЖЫҢНАРНЫҢ СЕПТЕЛГЕЗИН ЭЭЛЕРИ ХАРЫЫЛААР

«Хөй квартиралыг бажыңнарын капитал септелгезинин республика фондузу» деп коммерциялыг эвес организацияның тургузукчузунга Тываның Чазаның доктаалын езуугаа Чуртталга болгаш коммунал ажил-агый агентилелин тодараткан.

Ук фондуну Россия Федерациязының Чуртталга кодекзинин Федерацияның субъектилеринде хөй квартиралыг бажыңнарда ниити өнчү-хөреңгиниң капитал септелгезин чогуур үезинде боттандыраарыңа угланган эрге-хоойлу актыларын регион деңгелде хүлээп алырын көрүп турар 167 чүүлүнге дүүштүр тургускан. Ол фонд хөй квартиралыг бажыңнарда оран-сава ээлеринден капитал септелгеге дадывырының эң биче хемчээлин доктаадып тургузуп, бажыңнарның техниктиг байдалын хайгаарал, капитал септелгени чорударынга күрүне деткимчезин көргүзериңиң чурумун болгаш негелделерин тургузуп, регион операторун тодарадып, ооң ажил-чорудулгазының чурумун ажилдап кылып турар.

Регион операторун тургузар, регионун адрестиг программазын күүседириңиң өртөөн санаар болгаш хөй

квартиралыг бажыңнарга капитал септелге чорударының дадывырының эң биче хемчээлин доктаадып тургузар сорулга-биле ЧКА агентилели «Ай-Ти-Разработка» КХН-биле капитал септелгениң регионун үр хуусаалыг адрестиг программазының баштайгы өртөөн доктаадып тургузарының керээзин чарган.

Республика Чазаның ол доктаалының дугайын тайылбыр берип тура, Чуртталга болгаш коммунал ажил-агыйының талазы-биле агентилелдин директорунун оралакчызы Тамара Авыда мынча дээн:

— Фондуну тургусканы — коммунал ажил-агыйы эргелеп-башкаарының дээштиң бедиринге, хамаатыларның чурттаарынга чогумчалыг байдалдарны хандыраарынга чугула хемчеглерниң бирээзи. Хөй квартиралыг бажыңнарның капитал септелгезинге көрдүнген акша-хөреңгиниң чыылдазының учедунун болгаш чарыгдалының системазынга контролду күштелдирери база кол негелде болуп турар. Фондунун акша-хөреңгизи чуртталга шөлүнүн ээлериниң дадывырларын-дан, федералдыг болгаш республика бюджеттеринин акша-хөреңгизинден

тургустунар болгаш ону эксперттерниң санаанын езуугаа капитал септелге чорударынга саң-хөө деткимчези кылдыр тыпсыр. Капитал септелгениң регион фондузун тургузарының дугайында саналды Татарстанга шенеп көргөн, ооң ажыкты ынчан-на көзүлген. Оон аңгыда регион фондузун тургускан чорук федералдыг бюджеттен субсидия алырынга чугула чүүл болур.

Амгы үеде ТР-ниң ЧКА агентилели хөй квартиралыг бажыңнарның капитал септелгезинин дадывырының эң биче хемчээлин доктаадып тургузарының дугайында республика Чазаның доктаалының төлөвилелин ажилдап кылып турар. Лифт чок бажыңнарның ай санының дадывырының эң биче хемчээлин бир дөрбелчин метр чуртталга шөлү дээш 4 рубль 52 көпеекке, лифтиг бажыңнарның — 4 рубль 60 көпеекке, газтыг бажыңнарның — 4 рубль 97 көпеекке доктаадып тургузары көрдүнүп турар.

Республиканың Чазак Чазак Даргазының бирги оралакчызы Шолбан-оол Иргиттиң даргалааны фондунун хайгаарал чөвүлелин тургускан, оон составында күүсекчи эрге-чагырга органның төлээлеринден аңгыда, Тываның Дээди Хуралының депутаттары болгаш республиканың Хөй-ниити палатазының кижигүннери кирген.

ТР-ниң албан-езуунун сайтызындан.

КӨӨРГЕТТИНЕРИНИН ПЛАНЫ ЧОК

Массалыг информация чепсектеринге чарыгдалдарны Тываның баштыңының парлалга секретары «Комсомольская правда» тайылбырлаан. Бодунуң эки омур-хевирин көргүзөр дээш девискээрлерниң баштыңнарының азындан кым хей акшаны күрүне акша-төгериинден чарып туралар — ындыг медээ массалыг информация чепсектеринге көстүп туралар. Девискээр бюджетинден парлалга чепсектеринге эң эвээш чарыгдал — Тыва Республикада. 2013 чылда — 23, 483 миллион рубль, Slon.ru. ынчаар дамчыткан. Ындыг медээлерни Тываның баштыңының парлалга секретары Долаана Салчак тайылбырлаан.

— **Барык-ла долузу-биле федералдыг төптүң тодация-ында девискээрниң массалыг информация чепсектеринге, а ол дээрже бодунуң эки омур-хевирин көргүзөринге база 20 миллион рубльди чарыгдары төлүн эрттир хей ышкаш эвескир бе?**

— Дораан тодаргайлап алыынар. 23 миллион рубль түңнүг акша девискээрниң Баштыңының эки омур-хевирин көргүзөринге эвес, а массалыг информация чепсектерин болгаш Тываның юм үндүрер черин күрүне даалгалары езугаар акшаландырып турары-дыр. Массалыг информация чепсектеринге парлаан тоонда күштүг апаар хоойлудурум актыларын, доктаалдары болгаш чарлыктарны парлаанынга база. 1924-25 чылдардан бээр республикада үндүрүп турар «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарны деткиринче үнүп турар акша-дыр. Бо чылдар хөйүнү херечилеп турарын билеп-ле тур боор силер. А олар дээрже бистиң республикавыстың аны төөгүзү, кадрлар белеткээр черлери-дир. Күрүнеден акша-тандырышкынны соксаткаш, «Тувинка» биле «Шынны» хаал ааптар азы чоорту чиде берзин дээр эрге кымда-даа чок деп бо-заар мен. Рынок бисте ындыг-ла юнчуг сайзыраңгай эвес болдур ийн. Редакцияларның хей чыл болгаш кончуг берге ажылының азында бодунуң орулгалары-биле чурттап турар хамаарышпас солуннар — чүгле ийи-үш. Ол-ла 13 млн. рубль түңнүг акша аныяктарның хоочун солуну «Тываның аныяктары», шүлүкчүлерниң болгаш чогаалчыларның, чогаалдык-ты ажылы чаа-ла эгелеп чоруур салым-чаянныгларның чаңгыс-та парладыр чери, литературлуг хоочун журнал «Улуг-Хемни», орулгаларның чаңгыс-ла солуну «Сылдысчыгашты», педагогтар-ның методиктиг журналы «Баш-тыны» акшаландыраарынга база үнүп турар. Ном үндүрер черниң шоолуг хей-даа эвес чарыгдал-дары база ынаар кирип турар. Ол-ла-дыр-ла. Акша-төгери-кте яштип турар бис деп чугаалап шыдавас мен. Үстүнде адааным солуннар болгаш журналдар то-даргай социал сорулгалыг дээр-инге чөпшээрер боор силер. Шыны-биле чугаалаарга, бистиң

девискээрге массалыг информация чепсектериниң хөгжүлдизинче акша-хөреңгини бөгүнден-даа хөйүнү кириген болза, эки боор ийик. Хууда эгелээшкннерни деткип болур ийик, чүге дээрже бистиң талантылыг хей кижиле-ривис амгы үениң каас журналда-рын, өңнүг солуннарын үндүр-рин шенеп турганнар. Багай эвес болган, ынчалза-даа чүгле боду-нуң курлавыры-биле ол ажылды чорудары нарын апаарга, шупту хагдынып каар.

— **Тываның Баштыңының эки омур-хевиринге чарыгдал-дар көңүс чок дээринер ол бе?**

— Республиканың Баштыңының ажыл-чорудулгазын чырыдары-га шоолуг хей эвес түңнүг акша-төгерики үндүрерин чылдың-на күженишкн-биле чедип ап, күр керээлерни хоойлу езугаар чарып ап турар бис. Бир эвес кым со-нуургаар болза, ол медээ күрүне садыглажышкыннарының пор-талында ажык. Ол акша-төгери-к бистиң губернатору-вустуң эки омур-хевирин көргүзөринге хе-рек эвес, а күрүнениң, федерал-дыг төптүң болгаш девискээрниң янзы-бүрү угланышкыннарылыг политиказын чырыдарыне үнүп турар. Республиканың Чазанда бодунуң телеканалы-даа, радио станциязы-даа чок. Бисте чүгле чаңгыс республика телеканалы болгаш чаңгыс хоорай каналы бар, федералдыг телеканалдар-да девискээрниң киришкнне-ринге сөөлгү медээлерниң улуг эвес сюжеттери-биле үнер дээш, тематиктиг блоктарга 25 минута-ны үндүрүлгелерин чылда чүгле дөрттү (!) кириер аргалыг бис. Аңаа чүнүң, кымның дугайында чугаалап турар бис? Ол чажыт эвес. Көдээниң чурттакчылары-га, хей уругларлыг өг-бүлелерге хамаарыштыр Москва кандыг по-литиканы чорудуп турарын, чоокку үеде оларны чүү манап турарын, оларга күрүне деткимчезиниң кадыг механизмнери тургустунуп турарын тайылбырлаар-дыр бис. Малчыннарның чедишкннерин, оларны девискээрниң Баштыңы алдаржыдып турарын чугаалап, тус черниң бараан бүдүрүкчүле-риниң дугайында репортажтарны белеткеп турар бис. Девискээрниң удуртукчузунун республиканың Чазаның, муниципалитеттерниң удуртукчуларының мурнунга тур-гускан сорулгаларын ниитилелге дамчыдар, шупту чурттакчыларга дыңнадыр хүлээлгелиг бис. Ол дээрже ажыл-херек-тир. Дамчы-дылгаларның алгыг хевирлеринге күрүне политиказын элээн ханы чырыдып, эвээш саң-хөө чарыг-далдары-биле оларны боттанды-рып турар бис. Үш минутаны ме-дээлеринге долун информацияны бээр болдунмас дээрзин билер-ле болгай силер. Федералдыг ин-формация шөлдеринге Тываның турарының ажыктыын тайылбыр-лап, боттарының өртектиг ачы-ду-лазын саналдал, бисче бо-ла дол-гал кээр россияжи информация агентилелдериниң, солуннарның, журналдарның төлээлеринден айтырар болзунарза, олар ба-

дыткаар, федералдыг информа-ция шөлдеринге турары биске чеже-даа күзенчиг болза, оон ойталаар ужурга таваржып ту-рар бис. Ол биске өөрүнчүг эвес, чүге дээрже ындыг чорук-биле республикавыстың солун чүүлде-рин көргүзүп шыдавайн турар бис. Ынчалза-даа боттарывыстың бар арга-хоргаларывысты ажыг-лап, дыка кызып турар бис.

— **Бисти бүзүреткен дижитилер. Айтырыгны канчаар шиитпирлээр?**

— Бисте национал дамчы-дылганың кончуг эвээжин база кичээнге алыр апаар. Улуг кижизидикчи, эртем-билиг, ор-ганизацы рольду ойнал турган национал радионуң ССРЭ-ниң буступ дүшкени-биле бисте өлге-ни кончуг хомуданчыг. Бөгүн бо айтырыг чидиг аларган болгаш ону шиитпирлээр херек. Аңаа акша-хөреңги херек болбайн канчаар. Ниитилелди хөгжүдөр дээш эртемденер, башкылар, малчыннар, культура ажылдак-чылары, даргалар-даа дижит, ырак-узак Тожуда азы Бай-Тайгада чаңгыс чер-чурттуу кан-чаар чурттап турарын кызыгаар чоогунда Эрзиниң чурттакчызы билер болзун дээш кижилерниң чугаалажыр чери херек. Харын-даа мырыңай орус болгаш тыва дылдарны хөгжүдөр дээш-даа болза. Тываларның амгы салга-лы, бистиң ада-иевис совет үеде ышкаш, күрүнениң орус дылынга шын болгаш чараш чугаалап би-лир болзун дээш, чаа салгалдың тывалары төрөөн дылынга арыг чугаалазын дээш, төрөөн дылын билбес тывалар ону кандыг-даа назынында өөренип алзын дээш. Бо айтырыгга чүгле массалыг информация чепсектери херек кырында дузалап болур. Чүү-даа деп маргыжар болзунарза, экономиканың, эртем-билигнн, кадык камгалалының сайзыра-лынга херек кырында салдарлыг. Бөгүн ниитилелдиң дыка шыңгыы негелдези бар. Кожууннарга рес-публиканың Баштыңы Шолбан Валерьевич-биле ужуражышкын санында информация куруглааш-кынының дугайында айтырыгны улам-на хөйү-биле көдүрүп ту-рар. Ооң кол чылдагааны — Ты-вада массалыг информация чеп-сектериниң эвээжи. Бар солуннар дыка эвээш тиражтыг. Ол-ла Рос-сия 1 телеканалга көрүкчүлерге эң-не эпчок үеде республика дам-чыдылгаларын кезектеп кирип турар. Дамчыдыкчы дериг-херек-селдиң сайзыраваанындан Тере-Хөл, Тожу, Мөңгүн-Тайга ышкаш ырак кожууннарга тус черниң телевидениези көргүспейн турар. Девискээрниң Баштыңының чыл бурунгаар тургусканы Информа-тизация болгаш харылзаа яамы-зы бо айтырыгны бөгүн шиитпи-леп турар. Бодун көргүзөр дээш эвес. Ниитилелдиң информацияга хереглелин хандыар дээш.

— **Чаа яамы-биле өске арга-ларны шиитпирлээр херек бе. Демги-ле Интернет...**

— Ийе. Ол сорулганы респу-бликаның Баштыңы тургузуп тура-ры чугаажок. Ынчалза-даа бис-

тиң сагыш-сеткиливис болгаш иштики культуравыс бир өске ышкаш-тыр. Бистер Сибириниң чону бис. Агаар-бойдустуң берге байдалында чурттап турар бис. Бистиң чоңуус ажыл-агыйын тудуп, кат чыып, аңап, мал кадарып чо-руур. Эң-не ажык Интернетте бе-зин бүрүлбаазын делегейге олар кайын чаңчыгып шыдаар, чүү болурун үе көргүзө бээр. Чүгле Интернетке хандыкшып болбас, оон эрге-чагырганың ажылының дугайында материалдарны ажыг-лап, херек кырында айтырыглар-же кичээнге угландырганы дээр. Ында оон өскелери — кандыг-ла-бир өй-соксаал чок медээргей чорук-тур.

Чүгле Интернетке олуруп ал-гаш, амыдыралга херек кырында киришпейн, бир эвес айтырыг чидиг болза, тодаргай кижиге дузалаар деп албан-езузуңуң билдиришкнн кирибейн, ки-жилерниң эрге ажыктарының камгалакчызы мен деп хөрөөн соктап олурар кижилерге таан хөңнүм чок. Олар чүге Интернет четкизинден үнүп шыдавазын билер силер бе? Чүге дээрже сагыш-сеткили дүвүрээш, сагыш-ты-биле азы ала-чайгаар өске кижилерниң адынга бактааш-кыннар болгаш нүгүлдээшкн-нер парлап олурарлар, а херек кырында кижилерниң караанче дорт көрүп шыдавастар. А кол-ла чүве — оон тик-даа хире ажык чок, бир эвес ажык-биле чугаа-лаар болза, бергелерге ылап-ла таварышкан кижилерге моондак-тап турарлары ол. Ындыг кижилерниң салым-чолун хайгаарап, шыдаар шаавыс-биле дузалажыр-дыр бис. Кандыг-даа шуугаазын чокка. Ону ам-даа кылыр бис.

— **Ындыг удурланыкчы блоггерлерге өжээзирек эвес силер бе?**

— Бирээде, оларны удурланык-чылар деп адаар аргажок. Ийде, оларның-биле дугуржуп алырын, айтырыгны канчаар шиитпирлесе эки дээрзин сүмележирин кызып турар бис. А бир эвес оларның бисти дыңнаар, чугаалажыр хөңү чок болза, оларның-биле халбак-танышкан херээ чүл? Өжээзирек херээ чүл? Өжээзирек чорук, ба-гай бодалдар, бодун боду туттунуп шыдавазы — бодун боду чок кы-лып каарынче дорт орук-тур.

— **Нарын чүүлдер бар, кур-лавыр эвээш-даа болза, девискээрниң Баштыңы Шолбан Ка-ра-оол хөйге ажык россияжи губернаторларның бирээзинге санадып турар. Медиарейтинг-лер езугаар алырга. Ону кан-чаар тайылбырлаары?**

— Шолбан Валерьевичниң дыка ажылдаар. Көөргеттинериниң кандыг-даа планы бисте чок. Ооң соондан арай деп-ле четтигер-дир бис, ооң кылган ажылының, шиит-пирлээн болгаш шиитпирлелтин-мээн айтырыгларының, чедишкн-нериниң азы шыңгыы четпестерни чайладырының негелделериниң дугайында чонга чугаалап бер-бээн шаавыста бистиң удуур безин чайывыс чок. Кол-ла чүве — ша-лыпкын болуру, дүн-хүн дивейн. Четтиге бээриниң чедишкнн ол.

ХАВЫРЫП АП БОЛУР

Хуусаа чок болгаш бүгү назыда ажыглаарын хамаатыларга чөпшээрэн, ынчалза-даа ажыглавайн азы ажыглаар сорулгаларынга дүүштүр ажыглавайн турар чер участоктарын судтуң шиитпири чокка хавырып ап болурунун дугайында Чер кодекзинге эдилгелерни кириген. Ооң кол сорулгазы — черни ажыглаа-рын экижидери.

Хоойлу 2013 чылдың сен-тябрь 6-да күштүг апарган-даа бол, долу күжү-биле 2014 чылда ажылдап эгелээр. Чүге дээрже черни судтуң шиитпири чокка хавырып ап болурунун чурумун доктааткан РФ-тиң Чазаның доктаалдары ынчан күштүг апаар. Черни судтуң шиит-пири чокка хавырып алырын ам дээрзинде херек кырында ажыглавайн турар. Амгы үеде белеткел ажылдарын чорудуп, чуртта судтуң шиитпири чокка хавырып болур участоктарны чогуур албан черлери тодара-дып турар. Черни хуусаа чок-ка ажыглаарының эргези-биле ажыглаттынып турар чер учас-токтарының саны бүгү Россия-да 300 муңдан хөй. Оларның амгы үеде ээлери социал албан черлери (школаар, эмнелге-лер, бичи уруглар садиктери дээш, оон-даа өске), унитарлыг бүдүрүлгелер болгаш шериг кезектери. Олар черни ботта-рынга ажык-кончаа үндүрүп алыр сорулга-биле ажыглап болурлар. Ындыг чижектер бар. Ажык-кончаа тып алыр со-рулга-биле ажыглап турар чер участоктарын судтуң шиитпири чокка хавырып алыр эрге чер-ниң ажыглалын хайгаараар, чизезин чорудар дээш, өске-даа ажылдарны боттандырып турган органнарга чок турган болза, келир чылдан байдал өскерлир. Росреестриниң ин-спекторлары черни шын эвес ажыглап турарын илередип каар болза, участоктуң ээзин-ге четпестерни чайладырының дугайында сагындырыгны бээр. Черни ажыглаарының чуру-мун үрээни дээш торгаал база төлээр апаар. Бир эвес чер-ниң ажыглаарының чурумунун үрээшкннери улуг болза, оларны Росреестр суд шиитпи-ри чокка хавырып ап болур.

Суд шиитпири чокка черни Чер кодекизи күш киргениниң мурнунда черни алган күрүне болгаш муниципалдыг албан черлеринден, казнаның болгаш унитарлыг бүдүрүлгелеринден хавырып ап болур. Черни ба-гай ажыглааны азы ажыглаваа-ны дээш ону хамаатылардан болгаш юридиктиг кижилерден судтуң шиитпири-биле хавырып алыр чурум эрги хевээр күштүг бооп артар.

Черни ажыглаарының чу-румун үрөвейн турар хамааты-лар болгаш юридиктиг кижилер хоойлу-дүрүмнү хажыдып, оларның черин хавырып алы-рындан камгалаттынган.

interfa.xru.

ХУУДУС БОЛБАЗЫН ДЭЭШ

Эрткен чүс чылдың чеден чылдарында «Тувинская правда» солуннуң редактору Маслов: «Тыва кижилерден «Тувинская правда» чүгле Оюн Кодур-оол ажилдап болур» деп орган дидир чүве. Ам байдал сыр дедир апарган, орус, кадагааты дылдарга чугаалаар, бижири аныктар бажын ашкан, а төрөөн тыва дылынга эки бижири аныктар барык-ла чок болган. Тыва дылга бижири чораан журналистерниң назы-хары улгаткан, оларны төлөтпибиле солуптар аныктарны үе-шаанда өөрөдип, өстүрүп албааныыстан бо хүннерде байдал кажангызындан артык нарыыдап келген.

Төөгүдөн алгаш көөрге, бистиң билдингир чогаалчыларыыс, журналистеривис «Тываның аныктарындан» үнген болур-дур. Кызылдың алдарлыг ийи дугаар школазын бир дугаар алдын медаль-биле дооскан Андрей Чычаан-оол дуу-ла дөргөн чылдарның төнчүзүнде бо солуннуң редактору чораан. Кызыл-Эник Кудажы, Валерий Шаравии, Бай-Кара Карашпай, Олег Сувакпит, Александр Даржай, Василий Монгуш, Байыр-оол Монгуш, Кечил-оол Экер-оол, Михаил Дуюнгар, Антон Үержаа, Шомаадыр Куулар, Артур Хертек, Сарыг-оол Куулар, Чкалов Мандыынчы, Шаңгыр-оол Доржу дээн ышкаш билдингир чогаалчылар болгаш журналистер «Тываның аныктарындан» үнген. Боттарының журналистикаже, чогаалче эге бажымын бо солунга кылгаш, олар улаштыр «Шын» солунга, ном үндүрер черге, радиога ажилдап чораан болгаш Тываның билдингир кижилери болуп арткан.

Тозан чылдарда, төре солчуп, чазак-чагырга калбаа-биле аймаарай берген турар үелерде ылаңгыя «Тываның аныктары», «Хемчиктин сылдызы» солуннар парлалганың, сөстүң хостуун туюлунга чедир ажылгаан. Ынчан эң-не номчуштуг солуннар ол турган.

Чоорту ылаңгыя тыва дылда үнүп турар солуннарның шынары баксырап, ат-алдары кудулап эгелээн. Бүдүн Россияда ышкаш, бисте база культурага, ооң иштинде парлалгага хамаарылга кончуг кошкак, акшатөгери-биле хандырылганы кошкак болгаш чамдык шыырак журналистер өскээр ажилдап чоруй барган, оларны солуптар салгал чок болганындан байдал бергедеп келген. Бир шагда журналист кадрларны белеткеп берип турган «Тываның

аныктары» боттары тын быжыында турар болганындан ындыг харык-шинээ чок апарган.

Бо дээрге дүүн, бөгүн тургустунуп келбээн, чылчылы-биле чыгып келген айтырыг-дыр. Журналистика чогаалдыкчы ажилдың база бир нарын хевири болганда, кижжи бүрүзү ажилдай бербес, салым-чаяанныг аныктарны шилиир, өөредир апаар. Горький аттыг литература институту дооскан кижжи-ле чогаалчы, шүлүкчү апарбазы дег, Ломоносов аттыг университеттин журналистика салбырын доозаргала, белен солун ажилдакчызы үнүп келбес. Кара-Күске Чооду, Кодур-оол Оюн дег солун арнынга бодун хостуг алдынар, бодалын хостуг илередир журналистерниң «боттанып», сайзырап келиринге хөй чылдар негеттинер. Чогум-на Кара-Күскениң эртеми — агроном, сөөлүнде харын башкы институтун бот-өөредилге-биле дооскан ышкаш чүве, а Оюн Кодур-оол, Мандыынчы Чкалов ортумак школа дээрден башка, каяа-даа өөрөнмээн, чүнү-даа дооспаан эрлер-ле-дир. Ол хиреде орус, тыва дылга дески бижири, салым-чаяаны ынчаар ойнап чорааны ол-дур.

Кожуун солуннары неделяда үш катап үнүп турган магалыг үелерде Улуг-Хемден Шаңгыр-оол Суваң аңаа ажилдай бергеш, башкылары Оюн Кодур-оол, Кара-Күске, Сириңмаа Чоодулар база шыырак болгаш улаштыр хөнүп чоруй барган дээрден башка, көдээден эки журналистер-даа үнмээн ышкаш чүве. Оларны белеткеп, өөрөдип четтикпейн чыдырда-ла, кожуун солуннары сандарап эгелээн. Ам олар айда бир-ийи катап үнер, хөй кезинде-ле тус чер чагыргаларының доктаал-саавырларын парлаар хуудустары хевирлиг апарган.

Солуннарның «хуудустар» хевирлиг апар чыдары, 131 дугаарлыг федералдыг хоойлуда. Ылап-ла парлаар ужурлуг чүүлдерниң төпчүткен, чаңгыс аай даңзызы чок болганда, кайы деңнелдин чагыргазы, кандыг доктаал хүлээп алган болдур, оларны карак-кулак чок парлааш туруп берген бис. Түннелинде номчукчулар: «Кижжи номчуур чүве чок, куруг доктаал-саавыр солун ышкажыл» — дээш, октаптар апарган. «Улуг-Хем» солунга ажилдап тургаш, мындыг доктаал-саавырлар өске чүве парлаар аргажок кылдыр дуй бажып алгаш чыдып бээрге, ам канчаар,

принтерге аңгы, 20 хире кезекти эрттиргеш, көктөп бергеш, суму чагыргаларынга үлөп берип-даа турдус-ла. Ажырбас чүве чораан.

Ылап-ла парлаар ужурлуг, федералдыг хоойлуда айтып каан доктаал-саавырлар хуусаазында солун арнынга үнмээн болза, прокуратура негей бээр, торгаал онаар болганда, парлаар апаар. Ынчалза-даа «хойтпакталып» туруп берген чүүлдер база хөй. Эвээш-биче-даа болза, акшаландырып турары холунда солуннуг кайы-бир кожууннуң чагырыкчызы дидик, доктаал хүлээп алганда, айтышкын үндүргенде азыынга: «Кожуун солунунун редакторунга. Парлаар» деп шеле тыртып каар. А ону анаа солун материалы кылдыр сайзырадыры ажилдап кылыр кижиниң билиг-мергежилден, арга-дуржулгазындан хамааржыр. Сөөлгү үеде кандыг-даа очулга чок, доктаал-саавырны орус дылда олчаан парлап турар боор-дур. Бир элдеп чүве, карманындан амы-хууда акша-хөреңгизин уштуп берип турар чүве ышкаш: «Силерге бис акша-хөреңги берип турар бис» — дээш, солун ажылынче дорт холгаарлай бээр кижилерниң бар апарганы. Угунда-ла кандыг-бир дарганың: «Мен акша берип тур мен» — деп чыдар чүвеи анаа хамааты кижилерден кирген үндүргүлө-дир. Бадылап каан бюджет езугаар үлөп олурап дээрден башка, ында ооң чөс көпөө-даа чок.

Ылаңгыя тыва дылда үнүп турар солуннарның шынарын экижидип, тынын алыр дээр болза, бир дугаарында-ла бо ажилга сонургалдыг, салым-чаяанныг аныктарны дилеп тывар, өөрөдир, оруун изээр апаар ыйнаан. Парлалга комитетин Анатолий Серен даргалап тургаш, Тываның күрүнө университетиниң дыл факультетинге каш кижиден чыггаш, журналистика салбыры хевирлиг бөлгүмден ажыткаш, шенеп көрзе дээш чаа-ла эгелеп чорааш, өскээр ажилдап чоруй барган. Ам тыва дылга бижири журналистер төндү, читти дээш сагыш аарып, дүвүрөп чоруур кижилер-даа дыңналбас болган-на чүведир. Мындыг айтырыгларже кичээнге салбас болза: «Тыва дылыыс делгерезин!» деп, хоозун кыйгырыларның ажыы чүү боор.

Алексей БЕГЗИН-ООЛ,
парлалганың хоочуну.

САГЫШ ЧОВААЧАЛ
ЧОНУВУСКА ЧЕТТИРДИВИС

Төрелим уруг Эдварданы эмчилер Новосибирск хоорайга кезишкин эртер дээрге, ол-ла дораан белеткенгеш, Эрзинден ырак хоорайже чоруптувус. Арга-дуржулгалыг чолаачыыс Омак Учурал орукка чоруп өөрөнген, чоруу чымчак, боду эпиг-эвилен кижжи болду. Өске бир чолаачыыс Орлан Монгуш база-ла сагыш човангыр оол-дур. Олут эпиг черин бодап, чылыг, чымчак сандайже чалады. «Орай дүннү, шуурган-хатты орук моондаа дивес» эрес чолаачылар дээш сеткилим өөрүп орду.

Орук ара чоруп ора, хоорай, суурларның чаражын магадап чордум. Абакан, Кемерово хоорайлар Чаа чыл байырлалын уткурунга белеткенип, чараштанып, дериттинипкен, көрүштүг-ле-дир. Каас-чараш-даа, арыг-силиг-даа.

Узун орукка могап-шылап-даа чорзувусса-даа, чугаа-домаавыс кайын үстүр. Чер-чуртувус, дыл-домаавыс чаңгыс тывалар болгаш, узун орук кыскалай бээр чорду.

Эдварданың угбазы Рада Севилбаа бисти өөрүп уткуп алды. Эмчилерге кады четтивис. Ол эмчилерниң кижизиг, кичээнгеилги, хүндүлээчел, аарыг кижжи дээш сагыш чолаачалын магададым. Хирург И.Хапаев, кардиолог И.Калинина уруувусту хүлээп алгаш-ла, эмнеп эгелээн. Боттарынга бүзүрелдиг, онза-ла эмчилер-дир. Чүрекке кезиш-кинни чедиш-кинниг кылдылар. 25 хонган соонда уруувус-

ту үндүр бижириккен. Чанары дег өөрүнчүг чүве кайда боордыка-ла амырадывыс. Эмчилеривиске өөрүп четтиргени висти илередип, курлак чедир мөгейдивис.

Эмнелге даштынга кылаш-тажып ор бис. Эжен-не бо диинерниң хөй деп чүвезин. Кижилерден-даа хойбас, чараштары аажок, чемнеп маңнажып турарлар де.

Мындаагы-ла чолаачыыс Эрзинден чедип келгеш, бисти эмчиден уткуп алды. Омак Учурал 18 чыл чолаачылап турар. Ооң дуңмазы Айдың Учурал акызындан чыда кагбас эрес чолаачы-дыр. Аажы-чаңы-даа чараш улус болду.

Кызылга кежээкиниң 8 шак үезинде келдивис. Понедельникте кардиолог эмчивис Айлана Орус-ооловнага хынадып демдеглеткеш, Эрзинде, Мөрөнде эмчилеривиске барып демдегледир, улаштыр эмнедир мындыг. Бүдүн өскүс уругнуң салым-чолу, амы-тыны дээш туржуп келген эмчилеривистиң шуптузунга «Шын» солунну дамчыштыр өөрүп четтиргенимни илередип олур мен. Чаа чыл байырлалы чоо-шулаан болгай, эмчилеривиске үнүп орап Аът чылы хөй-хөй өөрүшкүнү шаңнаар болзун, эмнеп турары кижилери кадык-сергек-ле болур болзунам деп йөрээдим. Өг-бүлөңерге ааскежик долуп турзун, хүндүлүт эмчилер.

Чечек САДИ,
ТР-ниң алдарлыг ажылдакчызы.

Эрзин кожуун.

ӨСКҮС УРУГЛАРГА — ОРАН-БАЖЫН

Өскүс уругларны чурттаар оран-сава, бажың-биле хандыраары 2013 чылдың январь 1-ден эгелеп ТР-ниң Өг-бүлө болгаш уруглар херектериниң талазы-биле агентилел харыылаар апарган. Өскүс болгаш хайгаарал чок арткан уругларны бажың-балгат-биле хандыраар айтырыглар талазы-биле килдис эргелекчизи **Мерген Станиславович Салтактың** тайылбыры:

— 2013 чылда республикада 314 өскүс уругну социал керээ езугаар бажың-балгат-биле хандыраары планнаттыган. Кызыл хоорайның суд шиитпири езугаар 57 өскүс уругнуң аразындан 39 кижжи декабрь 30-ге чедир чаа оран-савалыг болур. Кожууннарда ажаалда-тежээлде болгаш харагалзал килдизиниң удуртучулары-биле неделя санында харылзажып, ол айтырыгны

шыңгыы хайгааралга алган.

Кызыл хоорайның мэриязының оочурунга турган 1139 уругну учет херээн биске дамчыткан. Оларның хар-назыны аңгы-аңгы, аразында 1988 чылдан тура, бажың оочурунда турар кижилер бар. Хоойлу езугаар олар үезинде оочурга туруп алган. Ынчангаш бажың алыр эргелиг болуп турар. Агентилел оочурда турар кижилерниң учет херээн өөрөнип көргөш, чамдызының даңзыда кирген документилериниң чедишпезин илереткен.

«Өскүс болгаш хайгаарал чок арткан уругларның бажың-балгат-биле хандырылганың дугайында» республиканың тускай программасынга 2013 чылда федералдыг бюджеттен 199378 муң рубль, а республика бюджетинден 100000 муң рубль көрдүнгөн.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

КЫЙЫҢАРГА КЫЗЫДЫП АП
КӨРҮҢЕР

Бис-даа кырып-чөнүп калган улус бис ийин. Чалгаа чазар, сагыш сергедир чаңгыс оюнувус-ла — шыдыраа. «Сүбедейниң» мурнунда директору дыштаныр хүннерде шыдыраа ойнаар бичии өрээлди биске аңгылап берип турган чүве. Оон директор солушкан. Чаа «сайыт» келгеш, септелге

кылыр чүве дээш бисти үндүр ойдадыпкаш, дедир кирибээн. Ам паркта боктук столга шыдыраалап турдус, сооп келген, кирер черивис чок болган. «Сүбедей» кырганның катап ээ көрүп, кыйыында кызыдып алыр чүве ирги бе?

Оюн ДҮРГЕН-ООЛ.

Кызыл хоорай.

ТЫВА АРХЕОЛОГИЯ АЖЫЛЫНЫҢ ЧАЖЫДЫ

Тыва черге муң-муң чылдар
инде кадагалап шыгжатты-
келген ада-өгбелеривистиң
инелери бүгү делегейни
уңзалап, кижилерни ма-
дып, кайгадып турар. Ол
инелерни казып тыпкан
еолог мергежилдиглерниң
ының түннели бистиң На-
иал музейде шыгжаттыган.
еологтарның тывызык ажы-
ың дугайында Национал му-
еиң археология килдизиниң
рукчузу Ольга Оюнгаева

Ольга Оюнгаева, Тыва археология ажылының аясында чугаалап көрүңе.

Бистиң республикавыс
а диптиң төвүнде болгаш,
еологияның хөй санныг ту-
аалдары-биле онзагай.
ада эрте-бурунгу турлаглар,
т-суурлар, хаяларда чурук-
хоорайлар, даш көжээлер,
даштар, даш дүрзүлөр, чes,
а, демир эзилдирер суугу-
чевеглер болгаш базырык-

тар бар. Ол бүгү биске чүс-чүс,
муң-муң чылдарның ханызын-
дан чедип келген. Эрте-бурун-
гу тураскаалдар — төөгүнүң
янзы-бүрү үе-чадаларында даш
вектен эгелеп кижилер чурттап
турганының херечилери-дир.
Тываның тывызык черлери де-
легейниң археологтарынга,
төөгүчүлеринге болгаш тускай
эртемниглеринге эки билдин-
гир. Ооң девискээрин тава-
рып, эрте-бурунгу палеолит
үезинден эгелээш, аңгы-аңгы
чоннар көжүп эртип турган.
Тывада даш чылдың бурунгу
тураскаалдары бүгү делегейге
билдингир. 1960-70 чылдарда
Саян-Тыва археология экспе-
дициязын удуртуп турган бил-
дингир совет эртемден, архео-
лог Александр Грач Тываның
девискээрин эрткен чүс чыл-
дың бежен чылдарында эргий
кезээн.

Экспедиция Тываның проф-
эвилелдер чөвүлели-биле ол
сырый харылзаалыг ажилдап,
археология ажылынга школа-
чыларны идепкейлиг кириш-
тирген. Ынчангы күш-ажылчы
сезоннар Кызылдың дыка хөй
школачы оолдарының төөгүге
сонуургалын оттурган. Олар-
ның бирээзи — Кызылдың
№1 школазының өөреникчизи
Сергей Шойгу. Александр Грач
башкы-биле кады Тываның де-
вискээрин эргий кезээн эртем-
ден археолог — Сергей Аста-
хов. Ол Аржаан базырынга
август айда келгеш, казыышкын
ажылдарында аныяк археолог-
тарга болгаш студентилерге
арга-сүмезин берген. Назы-
хары дөгүй-даа берген болза,
«Кызыл — Курагино» демир-
орук тудуунуң девискээринде

археологтук ажилдарга боду-
нуң үлүүн кириштирери-биле
ол катап келирин аазаан. Тыва-
ның неолит, палеолит үезиниң
шинчилел ажылын кылып чо-
руур эртемден башкы-дыр, чер
аразын ыраксынмай, чылдың-
на кээр, бистиң-биле сырый ха-
рылзаалыг.

Төөгү эртемнериниң кан-
дидады, Тываның археология
экспедициязының удуртукчузу
Владимир Семенов, ооң кады
ажылдап чоруур эжи, төөгү
эртемнериниң кандидады Ни-
колай Смирнов-биле харылзаа-
выс быжыг.

**— Тываның Национал му-
зейинде археологияның кан-
дыг ховар экспонаттары ба-
рыл?**

— Тываның археология
ажылының чажыттарын чугаа-
лар болза, төнмес. Чижээ,
хаяларда чурумалдарның хөй
кези эртемденнерниң ажылы-
ның ачызында номнарда, аль-
бомнарда болгаш монография
ажылдарында парлаттыган.
А даш көжээлер, «иви даш-
тары», суг алган черлерниң
көжээлери бистиң Национал
музейивисте болгаш Минусин-
скиниң музейинде кадагалаты-
нып арткан. Эрте-бурунгу түрк ар-
хеологтук тураскаалдар болгаш
даш көжээлер бөлүү канчаар-
даа аажок хөй.

А даш көжээлер онзагай
төөгүлүг. Оларга кайы хамаан-
чок дегбес, хевээр арттырар
ужурлуг. Археологтук турас-
каалдар, ооң иштинде даш
көжээлер шинчилээр ажылды
1941 чылда Тыва Арат Респуб-
ликаның күрүне музейиниң
ажылдакчылары эгелээн, олар
хөй-ле көжээ даштарны тып-

кан. Ол даш кижик-көжээлер
эр, кыс болур. Оларның ара-
зында херээжен кижик дүрзүлүг
даштарның бажында бөрт чок,
сыргалыг болгаш хөрээ делгем
көстүр. Бурунгу үеде кижилер
өгбелерин дыка хүндүлээр,
бурганчыдып чүдүп чораан,
ынчангаш оларның дүрзүле-
рин даштарга оюп, мөңгөжидип
турганы ол. Амгы үеде Тыва-
ның археологтарының казып
тыпкан янзы-бүрү ажилдарын
бистиң килдистиң төөгү мате-
риалдарында кири бижип, мын-
да кадагалап арттырып ап, чон
ону сонугурап көрүп чорзун
дээш делгээн бис.

**— Амгы үеде археологтар-
ның кол ажылы — «Кызыл
— Курагино» демир-орук ту-
дуунуң девискээри, ону та-
ныштырып көрүңерем, Ольга
Оюнгаева.**

— 2011 чылдан эгелээш,
Тывага Сергей Шойгунуң дет-
кимчези-биле Россияда улуг
археология төлевилелдериниң
бирээзи — «Кызыл-Курагино»
демир-орук тудуунуң эртер че-
ринге Орус география ниитиле-
линиң экспедициязы бодунуң
ажылын эгелээн. Ооң сорулга-
зы — Красноярск крайның мур-
нуу чүгүнден Тываның найы-
сылалынга чедир демир-орук
шугумунуң эртер девискээри-
ниң төөгү-культура салгалының
тураскаалдарын камгалаары.
Сибирь федералдыг округтуң
студентилеринден аңгыда, аңаа
делегейниң аңгы-аңгы чурт-
тарындан болгаш Россияның
девискээринден студентилер
болгаш эки турачылар чылдың-
на кээп турар. Археологтук
казыышкыннар чорудар черниң
хемчээли 100 муң кубометр

ажыг. Орус география ниити-
ли моон-даа соңгаар Тыва
археология экспедициязын-
га дузалаар болгаш бурунгу
үевистиң тураскаалдарын кам-
галап-кадагалап арттырар со-
рулганы салганы кончуг эки.
Тываның төөгүзүнүң турас-
каалдарын камгалаар албан
чериниң ажилдакчылары-биле
сырый харылзаалыг ажилдап
турар бис. Тываның ырак-узак
кожууннарынче үнүүшкүнне-
ни кылып, конференцияларны
болгаш делгелгелерни эрттире-
ри бисте чаңчыл апарган.

**— Археология килдизи-
биле таныштырыптар силер
бе.**

— Национал музейниң ар-
хеология килдизи 2011 чыл-
да тургустунган. Амгы үеде 4
ажылдакчылыг. Килдистиң кол
сорулгазы — Тыва дугайын-
да медээлерни чыыр болгаш
тарадыр, мында чурттап турар
чоннарның онзагай культу-
разының төөгүзүн бижип тода-
радыр. Тываның девискээрин-
де базырыктарда казыышкын
кылып турар археологтарның
ажылын бистер чонга таныш-
тырып, музейде делгеп салган
бис. Археология талазы-биле
конференцияларны болгаш чу-
руктар делгелгелерин үргүлчү
эрттирип турар, чон-биле сы-
рый харылзаалыг ажилдап тур
бис.

**— Ольга Оюнгаева, Тыва
чуртувустуң солун төөгүзүн
чонга чедирер ажил-ижи-
нерге чедишкыннерни кү-
зедим.**

**Анисья ТЮЛЮШ
чугаалашкан.**

*Авторнуң тырттырган чу-
руу.*

ЧҮГЕ «УРЯНХАЙ»?

«Урянхай», «Ураангай»
сөстөрү 1980 чылдар-
төнчүзүнден бээр непте-
гейи-биле катап ажыглап
тей берген бис. «Урянхай»
ланиязы, «Урянхай-Деп-
» дээн чижектиг. Бо сөстү
аан, ажыглаан ырлар,
үктөр база хөй. Уран чүүл
илдакчылары, чамдык чо-
чылар бо сөстөрү делге-
биле ажыглай бергеннер.
сөстүң чогуу утказы чүү
ел?

«Урянхай» деп сөстү
арга адаксанчыг-даа, аял-
ыг-даа, ынчалза-даа бо
түң өзү кара деп чүвени
бес бис. Төөгүден алыр-
шаанда моолдар, кыдат-
тываларны, боттарының
лалының үезинде, ынчаар
л алган улус бооп турар.
тиң өгбелеривис ийи-үш
лыр оларның дарлалының
анга турган болгаш удур-
ыр-даа харыы чок турган.
дарлакчылар Тыва чуртун,
а чонну «хемдип-хемдип»
аш, бистерни кыжырып,
«Урянхайлар» деп адап алган.
«Урянхай» дээрге «че-
мес, аштаңгы» дээн сөс

чүве-дир. Бистер шак-ла ын-
чаар 1921 чылдың август 15-
ке чедир өске чоннарга дора
көрдүрүп, «аштаңгылар» бооп
чурттап чораан-дыр бис. 1921
чылдың август 13-тен 17-ге
чедир Таңдының Суг-Бажынга
бүгү Тываның тос кожуунна-
рының төлээлериниң бирги
революсчу съездизи болуп
эрткен. Аңаа төөгүде бир ду-
гаар хамаарышпас болгаш
хостуг Таңды Тыва Арат Рес-
публиказы тургустунган. Ол
съездиниң документилерин
алгаш көөрге, мындыг.

Август 15-тиң хүнүнде съез-
диге баштайгы Тываның Кон-
ституциязының төлевилелин
хүлээп алган соонда, Совет-
тиг Россияның Сибревкомунуң
төлээзи Иннокентий Сафья-
нов мындыг санал кириген.
Ол бичиизинден Тывага өскен
болгаш тыва араттарның амы-
дыралы дээш сагыжы аарып
чоруур, арыг тывалаар тур-
ган кижик-дир. Сафьянов тура:
«Моон соңгаар «Урянхай»,
«Урянхайлар» деп сөстөрү
хоруур, оларны ажыглаарын
хоруур — деп са-
күш чок болдурар — деп са-
нал кириген. — Ол дээрге

үндезин чонну дора көргөн
сөс-түр: чединмес, түреңги
дээн. Ол сөстү «Таңды Тыва
улузу» деп сөс-биле солугур!».
Съездиниң киржикчилери ол
саналды сайгарып көргөш,
кажан-даа тываларны куду
көргөн «урянхай» дээн сөстү
ажыглавас деп бир үн-биле
шиитпирни хүлээп алганнар.

Дараазында Оюннар ко-
жууннуң төлээзи Демир
мындыг немелдени кириген:
«Урянхай» биле кады «сойот»
деп сөс база-ла тываларны
дора көрүп турар болганда,
ону ажыглаарын хоруур!».
Съездиниң киржикчилери бо
саналды чүүлдүгүнүгөш, чаң-
гыс үн-биле хүлээп алганнар.

Мээң билирим-биле алыр-
га, 1950 чылдарның эгезинде
«сойот» деп сөс ында-мын-
да бо-ла дыңналыр турган.
Бичии оолдарны, бистерни,
сөглээрде, орус оолдар ону
эдип турганнар. Ол сөстүң
утказын бистиң улугларывыс
мынчаар тайылбырлаан чүве.
«Сойот» дээрге, быттыг-курт-
тук тыва» дээн чүве-дир» деп.
1960 чылдарның эгезинден
бээр, бо хүнге чедир «сойот»

деп сөстү дыңнавын чор мен.
«Урянхай» деп сөстүң утка-
зы «сойот» деп сөстен улуг-ла
ылгалбайн турар-дыр.

Элдеп чүве чүл дизе,
«Урянхай» деп сөстү бир
дугаарында тыва уран чүүл
ажылдакчылары, чаа ажы-
дышкын кылган улус бооп,
бистерни дора көргөн сөстү
катап диргизип эккелгеннер.
Бо сөстү ажыглаарын Рос-
сиядан кым-даа сүмелевээн,
кым-даа албадаваан. Бистиң
ортумак болгаш амгы салгал-
дарывыс төөгү талазы-биле
дүмбей караңгы болганындан
ону ажыглап эгелээннер.

Доктаамал «урянхайлап»-
ла турар болзувусса, ам база
ол үени дедир кыйгырып,
кандыг-бир дарлалдың адаан-
че кирер деп барбаанывыс
ол бе? Шаанда дарлакчыла-
рывыс бистерни куду көрүп
турган-дыр, ам тывалар бот-
тарывысты «чединместер»,
«аштаңгылар» деп адаарывыс-
ка сагыш-сеткиливиске
өөрүнчүг, чоргааранчыг бооп
турар апарган ышкажыл!

**Маадыр-оол Ховалыг,
чогаалчы.**

Оруувустуң ондагайлыын

Машина-терге көвүдээнин-
ден Балгазынның төп кудумчузу
Советская кончуг хөлээзинниг.
Каа-Хем кожуунуң Владимир-
ровка, Ильинка, Бүрен-Бай-
Хаак, Авыйган дээн ышкаш
суурлары-биле аргыжар улуг-
даа, чик-даа машиналар ыяпа-
ла бо кудумчуну таварыыр.
Ынчангаш асфальтызы ойлуп-
дештип, самдарарып калган.
Дүргөн халдып эрткен машина-
лардан чаштаан даштар чадаг
улус оруу-биле эрткен кижик-
лерге, ылаңгыя бичии чаштарга
кончуг айыылдыг. Быскан хар
чаапканда оңгарлар «чашты»
бээр болгаш билбейн кырынче
халды берген чолаачыларның
машиналары кемдеп, боттары
каргыш-иргизин төгөр. Улуг
оруктан суурже кирген оруктун
кезек чери, Сой суурже эгген
талазы дыка үрелген. Көдээ
суурларже оруктарны чаартып
септеп эгелээн чүве-дир, бистиң
суурувустуң бо кезек оруктарын
«чамап» берген чүве болза.

**Өнер-оол МОНГУШ.
Балгазын суур.**

ДЕТКИП ТУР БИС

Чидип бар чыдар тыва уксааның ыттарын дарый өстүрүп көүдөдир дугайында айтыргыны Чазак Даргазы көдүрүп үндүргенин «Шын» солундан номчуп, ак хөректиг (ак-чүрек), мойну ак (ак-мойнак), дүккүр, холу-буду чоон, кара ыттарның чуруун көргөш, бичии шаамда өшкү-хой бажы дозуп, менден чыдып кагбас Ак-Мойнак шолалыг, кудуруу дээрбеленчек хол-буттары мөчөк-мөчөк ыдым база арат ажил-агыйындан эгелээш МЧАЭ, колхоз-совхозтарга бүгү назынында мал-маган кадарып чораан ада-иём хонаштары караамга дораан чурутунуп көстүп келди.

Колхозтуң өнчүзү кылдыр арат чондан чыгган хой бажы ийи кодан чеде бергенде, ону кадарар кадарчылар херек апарган. Бир кодан холуш-как хой-өшкүнү авам, ачам база бир коданны ававыстың төрели боор Иргит Дамба хүлээп алганнар. Аңгы-аңгы тос

башка улустардан чыгган шээр малды бөлүп турары берге болбайн аан. Удур чаа тутунган кажаның ханазының шаараш, аңгаан эртенги кевий берген инек мыаа-биле авам-ачам чаап тургаш, мүн-не мунгаштап алганнар. Ынчалдыр чылыглан кажаның аңгак черлери кажанда-даа дүшпес, довурак болгаш цемент холуксаазы-биле дөмей дээрзин соонда билген мен.

Шала часкаар хой түлүктөп оолдап турар үеде черге төрөөн хой эстенгизи хайдыган дилгилерниң көскүлени аажок боор. Мойнак та чеженитутту ыйнаан. Ол үеде дилги кежи үнелиг эвес. Ону шоолуг тоор кижиде-даа чок. Дилги кежинден даараан бөрттү улуг улус бичии уругларга кеттирбес, моюн-ораар кылдыр орааттынмас, карааның шоозу баксырай бээр дээр. Ол ыдывыс та уксаазындан ыңдыг чүве ийикпе, бичии дүңмаларым мунуп чавыдактап-даа, аксы-дijin ажыдып, кулаан

сирбектеп, кудуруундан халбактаныр дээш канчап турбас дээр. Чайын, кыжын хой кадарарда кижиден чыдып калбас. Өрге-күске үңгүрүн шаанга кири каспарлаар. Одарда чораан мал-маган чанынче өске улус чагатпас. Чаш уругнуң ужазында паказын арылдыр чылгал кааптар. Дүнеки үеде каш арт ажылдыр шимээни эскерип, ээре бээр. Кончуг-ла

эки ыт чораан. Кырып чөнөөн ыт сөөгүн көргүспес дээр. Бистиң ол коданчы ыдывыс ушкан кырган дыт дазылының адаа хос черге бурганнаанын ававыс сөөлүндө көргөн чоржук. Кызыл хоорайда чамдык улустуң чедип алгаш чоруур ыттарын көөрге даштыкы хевир-дүрзүзү мүн-не ыт-ла. Ыт бе дээрге эът-кежи чуга, чыпшычак тас, арны-бажы

коргунчуг, эриннери хала шөйдүнчек, кулактары с ленчек эвес, бир-ле халба ла узун чүве. Та чүү деп риг амытаннар-биле аай-дай хайнакташтырып каапкан ч Тываның соогу, изии аа эвес, та кайда хонуп-дү чыдар амытаннар чүве. ааш-чеми-даа та кандыг чү

Бистиң бичии үевисте уксаалыг ыттар донургаш чоогунда оваалап каан ак иштинге суп каан ханны парлап уштуп чивес, ча даштыгаа чадып каан өл, ку ааржыга дегбес, мал-маган куштардан камгалаар, чаг пас турганын бичиимден келдим. Мага-бодунуң ха да сиңген шак мындыг ук лыг тыва ыттарывысты к өстүрүп сайзырадыр тала биле Шолбан Валерьевичи тывынгыр көрүжүн, шийтпи тыва чон улуг өөрүшкү, гаарал-биле хүлээп ап, дет тур бис.

Маадыр-оол МОНГУ
Кызыл хоорай.

ЧЫЛДАГААНЫ ЧҮДЕЛ?

Тыва Республиканың эмчи-социал айтыргыларның эртем-шинчилел институтунга болгаш эргелелинге 2002-2010 чылдарда Россияның чурттакчы чонунуң ортузунга чоруткан чизениң түңнелдеринге даянып, Улуг-Хем кожуунуң социал-демографтыг байдалын сайгарып көргөн. Улуг-Хем кожуун 1923 чылда тургустунган. Ооң девискээри 5335,4 дөрбелчин километр, 2010 чылда чурттакчы чонунуң саны 19,3 муң кижиге турган. Бо кожуунну өөренип көөрү-биле анаа эвес шилип алганын демдеглээн. Республиканың чурттакчы чонунуң 6,3 хуузу Улуг-Хемде чурттап чоруур. Олар чоокта чаа кожуунуң 90, Шагаан-Арыг хоорайның 125 чылын динмиттиг байырлап эрттирген болгай.

Мындыг шинчилел ажылының кол утказы—2010 чылда чоруткан чизениң көргүзүлгелеринге даянып алгаш, 2020 чылга чедир Улуг-Хемниң чурттакчы чонунуң санын тодаралдыры, ону билип алырда, суму бүрүзүнүн чурттакчыларының бөлүктөр аайы-биле байдалын сайгарып көөрү чугула. Ынчангаш эмчи-социал айтыргыларының эртем-шинчилел институту аажок улуг ажылды кылып чорутканын демдеглевес аргажок.

2002 чылга деңнээрге, 2010 чылда кожуунуң чурттакчы чонунуң саны 1,1 хууга эвээжээн. Ооң чылдагааны чүдөл? Бир дугаарында, көжүп чоруп турар улус көвүдээн. Бо чылдарның дургузунда Улуг-Хем кожуундан 772 кижиге көжүп чоруткан, а 321 кижиге көжүп чедип келген, түңнелинде 461 кижиге эвээш. Эртемденнерниң санап турары-биле, бо сан-көргүзүг өске регионнар-биле (Хакасияда 2,5

хуу, Россияда 1,6 хуу эвээжээн) деңнээрге, багай эвес. Уругларның төрүттүнүп турарын көрээлинер. 2010 биле 2012 чылда уругларның төрүттүнүриниң талазы-биле байдал колдуунда өскерилбээн, муң кижиге хамаарыштыр 28,6 хуу. 2011 чылда бо сан-көргүзүг муң кижиге 31,5 хуу кылдыр өскөн. Улустуң өлүп хорал турарының талазы-биле сөөлгү ийи чылда муң кижиге хамаарыштыр 13,6 хуу. Ол дээрге-ле чурттакчы чоннуң төрүттүнүп тура-

Улуг-Хемде чурттап, ажылдап чоруур.

Чүгле Улуг-Хемде эвес, а республикада бир нарын айтырыг — эр чонувустуң эвээжеп турары. 2010 чылда бүгү Россияга чурттакчыларның чизезин чорудуп турда, Улуг-Хемде ниитизи-биле 19,266 кижиниң 9564-ү — эр, 9702-зи херээжен болган. Ынчаарга, 2010 чылда муң эр кижиге 1014 херээжен (2002 чылда 999 херээжен) онаажыр. 2002 чыл-биле деңнээрге, херээжен улус эр

А 85 хардан өрү назылыг муң эр кижиге 3000 херээжен чон онаажып турарын бодап көрүңер даан! Эр улус кыс кижиге бодаарга, ыңдыг-ла үр чурттавайн турар ышкажыл. Улуг назылыгларның хөй кезии шупту — херээжен чон!

ры хөй-даа болза, өлүп хорал турары база хөй дээрзиниң бадыйкалы. Кожуунуң удуртулгазы, тус чер чагыргалары, төп эмнелге, ХБАБ чери дээш, өске-даа албан черлери байдалды эки талаже өскертири-биле хемчеглерни ап чорудары чугула. Төрүттүнүп турарының талазы-биле Россияның ортумак көргүзүлгелеринден Улуг-Хем кожуун чогуу 2,2 катап хөй дээрзин сагындырайн.

Кожуунда чурттакчы чонунуң 92,3 хуузу — тывалар, а 7,0 хуузу — орус болгаш өске оматтыг чон. Сөөлгү үеде кожуундан өске оматтыг чоннуң көжүп чоруп, оларның эвээжеп турары харааданчыг. Аңгы-аңгы нацияның чоннары найыралдыг чурттап чоруур черде культуразы бедик, амыдырал бир тускай болур. Таджики, якут, казак, чечен, армян дээш, өске-даа чоннар хөй чылдарның дургузунда

улустан черле хөй. Сумулар талазы-биле-даа алырга, кыс улус черле хөй. Тываның эмчи-социал айтыргыларның эртем-шинчилел институтунуң эртем ажылдакчылары кожуунуң чонун хар-назы аайы-биле аңгылаарга, 29 хардан өрү назылыг эр улустуң эвээжеп турары илерээн. 16-29 харга чедир муң эр кижиге 854 херээжен болза, 35-39 харда—1152, 60-64 харда — 1311 херээжен чон онаажыр. А 85 хардан өрү назылыг муң эр кижиге 3000 херээжен чон онаажып турарын бодап көрүңер даан! Эр улус кыс кижиге бодаарга, ыңдыг-ла үр чурттавайн турар ышкажыл. Улуг назылыгларның хөй кезии шупту — херээжен чон! Черле ынчаш, кожуунда чурттакчыларның ортумак хар-назыны 28,7, эр улустуң 27, херээжен чоннуң 30,4 хар. Ажы-төлдүн хөй төрүттүнүринге мындыг хар-назын таарымча

чок деп, эртемденнер санап турар. Чурттакчыларның ортумак хар-назынын ам-даа «аныяксыдары-биле» бир дугаарында, эмчилер, өг-бүлө төптөри чогуур ажылдарны кылып чорудары күзенчиг.

Кожуунда өг-бүлелер саны көвүдөп-даа турар болза, чара бадыйлашкан хамаатылар (ылаңгыя Хайыракан суурда) хөй. Институттуң удуртукчузунуң оралакчызы, эртем ажылдакчызы Лориса Кууларның чугаалап турары-биле алырга, амгы үеде өг-бүлелер күрүнөден пенсия, пособие акшазы азы кандыг-бир дуза алыр сорулгалыг албан-езузу-биле чара бадыйланчып, а херек кырында кады чурттап турар. ХБАБ ажылдакчылары, социал төптөр бо айтырыгже кичээнгейни шыңгырадыры чугула. Кожуун сайзырап, хөгжүлдени алзын дээр болза, ажы-төл хөй төрүттүнүр ужурлуг. Бир эвес быжыг, найыралдыг өг-бүлелер көвүдээр болза, чаш ажы-төлдүн саны база хөй болуру билдингир.

Кожуунда ажил чок хамаатылар көвүдөп, хуу сайгарлыкчыларның саны көскүзү-биле кызырылган. Бо талазы-биле янзы-бүрү программаларны доктаамал ажылдап кылып келгенин кожуунуң баштаар чери дыңнадып турар. Чүгле Улуг-Хем кожуунда эвес, а республикада ниитизи-биле ажил чок улустуң көвүдөп турары чажыт эвес. «Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» төлөвилелди тус черлер: кожуун, суму бүрүзү идепкейлиг боттандыраар болза, немелде ажилчын олуттар көвүдөп, республиканың ниити экономиктиг байдалы чаа тынышты алыр дээрзи чигзиниг чок.

Улуг-Хем кожуунуң чурт-

такчы чонун бүгү талазы-биле өөренип, мындыг хевир-шинчилел ажылдарын чорукан: тыва дылды каш ху билирил, эртем-билини, өр саны чежел дээш, оон-д өске. Амгы үеде өске кожуу нарга хамаарыштыр шинчилел ажылдары чоруп тур Тывастаттың дыңнадып турары-биле алырга, Улуг-Х кожуунуң чону 2010 чы дың көргүзүлгелериниң (чутакчы чоннуң саны-биле) деңнелинге көвүдээр бол 2020 чылга чедир каш кат өзүп көвүдээриниң бары даазы бар. Кожуунуң кел үеде планнап турары цеметудуг бүдүрүлгелери ажы тынарга, ажилчын олутт тургустунуп, өске черлерд чон көжүп кээп, кожуун көсүзү-биле хөгжүп болур. Ам үеде, дээди эртемниг улус бодаарга, ортумак тускай э темниглер хөй. Кадрларны 6 леткеп өөредирде, школа т зыны четпээн уругларны ш организастаарындан эгелээ Кожуунуң чагырга дарга Мergen Анай-оолдуң чугаал турары-биле алырга, немел уруглар садтарын тургузу 3-5 харлыг ажы-төлдү ына хаара тудары — кол сорулга

2018 чылга чедир кижини чурттаар назынын 74 ха га чедир узадыр дугайына РФ-тиң Президентизи В. П тинниң 2012 чылда үндүрг №606 доктаалы бар болга Сибирь федералдыг округ бистиң регионнуң көргүзү лери куду болуп турар. Ы чангаш чүгле 4 чыл артка болганда, бо талазы-бил тускай программаны хүлээ алыр болгаш ажил күжү ниинишкенин эгелээр.

Алдынай БАДЫ-ХОС

Ажылынга алдаржаан, мергежилдинге бердинген эмчи

Очерк

Назы-хары улгадып-даа келзе, эмчилик чалымы, чедип алган мергежилдинге бердинген кижилер анык-аянныг көстүр. Нина Хертековна Хертекти билбес кижилер бодунуң назынын черле бербес. Эмчил дээнде кыптыгып чоруур, ширалган мергежилдинге кайгамчык бердинген, чаагай сеткилдиг эмчи чеже чаштың амы-тынын камга-буянын чедирген, санаары безин берге. Та чеже ие өөрүшкүнүң карак ажың чажырбайн четтиргенин илереткен чүве.

Эмчи чажымдан-на магадап хүндүлээ-эмчинин бажыңга кирип, амданныг эмин чип, сүттүг шайын аартап олур-чап эмчи болу бергенин айтырып, кууда чуртталгазын-даа хөөрөштивис. Бис боду, ада-иези Тывавыстың каттынамас чараш чери — Кара-Хөлдүн

Төрзөн черин чугаалай бергенде, чырып, карактары чайнап, деннеп бынакшылын, чоргааралын чечен сестер-биле илередип, артында-арлай кагылаптар. «Алаш хемим салгынынга суйбаттырбайн, ыдык-өлүм суун ижип, бырланнааштарын, аңаа эргеленип эжинмээнимде сет-амыравас, ынчангаш чылда оода-ла-гал, ажылым чеже-даа чай чок бачым, албан чедер-дир мен» — деп, Нина Хертековна чугаалап орду.

Эмчинин адазы Бовулаш Серенот-Хертек — аңчы, малчын арат, иези Сыйын-ооловна Иргит хөй ажы-уг, ажылгыр-кежээ улус чораан. 12 арнын 3-жү чажында-ла бүрлүп, арткан 9 кижинин 7 дугаар уруу, эминден-не эртемге сундулуг, эрес-а кыс болуп өзүп келген. Ажылчын эминин ажы-төлү база бүдүштүг кир-орус чоннун, «яблоко яблонядан» дүшпөс» дижири дег, ада-иезин алганнар.

Нина Хертековнаның угбалары, акы-бөдүүн иштиң кижилери, кызымак-күш-ажылы-биле чуртунга диңмилеп чыгып улуг назылыг кижилер билер. Нина Хертековна — алдарлыг саанчы, Бовулашовна — ногаажы, Эртине-ковна — тудугжу, акызы Семис-оол-кович — аңчы, малчын. Чуртувустун Москва-даа чедип, хүндүлел самбы-дан чурук-хөрүү-даа дүшпейн чо-ар.

Эмчи тургаш тергилер өөредилгези Бүгү-эвилелдин «Артек» лагеринче чыгыш сагыжынга балалбас сактышкын арткан. Бир магадаан чүвем — чаш быжыг корум-чурум, эки өөредил-гези алганы шаңнал бижиктерин, дем-рин салган табельдерин безин 1954-жыл бээр ол-ла хевээр шыгжап арттыр-ол безин ада-иезинин уруунун че-киннеринге кайы хире чоргаарланып, чоргаанының херечизи-дир.

Эмчи ортумак школазынга өөренип чыгып, чүгле өөредилгеже чүткүлү эвес, ха хандыкшылы, хөй-ниити ажы-идепкейжизи-биле башкыларының, үрүнүн хүндүткелин чаалап алган. Эмчи билик чергелиг коньки маргылдаала-1-ги, 2-ги черни алганы дээш хүн-бижиктерин улуг сонургал-биле алган. Спортка хандыкшыл оон «аары» арткан. Теннис, волейбол, хаак-у кадикшылды, чүткүлдү хайырап, Томскиге волейболга институт ко-зазынга ойнап турганы-ла ону бадыт-тар.

Нина Хертековнаның эмчи стажы 40-а чыгып, ажалдаан коллективи — Бай-чың кожуун эмнелгези.

Эмчинин эмчи институтунче кирип бетинде 3 чыл ажалдааш, 4 дугаар-да кирип алганын хүлүмзүрүг-биле-лап орду. Ынчан шуу-ыгаксанчы-

Н.Х.Хертек ажылчын олудунда.

ла турган, кады школа дооскаш, назынын-да эдеришкен эки Сержи Байыровна-биле 1-ги чылында-ла кирген силер дээрге өөрүшкү-манайлыг чанып келгеннер. Күзүн ада-иези ырак хоорайже өөренип чоруур уруун шаа-биле Кызылче үдеп, чагыг-сөзүн бергеннер. Эжишкилер Кы-зылга чеде бээр: «Келир чылын экзамен чок өөрени бээр силер, бо чылын силерни артык кылдыр кирипкен-дир бис» — деп хары бээр, хөөкүйлер удурланыр хар-ык чок чаныпканнар. Оларнын эргезин камгалапкы дег кижиле-даа тывылбаан, та-чүү деп «дүжүметтер» боттары меннип турган. Кезек када ба-жыңдан үнүп чадап, ыядып, мун-гарал пат болган, ажыл чок үр олуруп шыдапас болгаш «Тээли» совхозка чеде бээр, тракторист кылдыр дораан-на хүлээп алган, школага-ла чолаачының, тракто-ристин шынзылгаларын база апкан турган. Начын-оол деп тракторист акый-биле күстү өттүр чер чар-дырып, келир чылга тараа шөлүн белеткеп ажалдааннар. Ынчангы ажаап ап турганы элбек дүжүдү ам-даа караанга көстүп кээр.

Кандыг-даа ажалдан чалдан-мас, эрес кысты комсомол рай-кому келдиргеш, республикага ады-сураа диңмилеп турган «Ээр-Хавак» сүт-бараан фермазының кежээки школазынга ажалдаар кылдыр даалга берген. Бодундан улуг акыларын, угбаларын өөредип, бир өөре-дилге чылын төндүр ажалдаан. Бачым ижи-биле каттай аныктарның эртемче чүт-күлүн ам-даа магадап сактып олурар. Ман-дыт Ыра, Дүүн-оол Иргит, Сагды Караш дээш, кымнарны өөрөтпээн дээр. Ынчан чаптап турган дунмазын ам-даа таваржып келгеш, «башкывыс» дижир.

2-ги чылында физикага немей экза-мен дужаар силер дээрге база-ла чанып келген, а өскүс эки Сержи: «Сен ышкаш тура-соруктуг кижиле күзелиң черле чедер сен, эжим, мен башкы институтунче кирип алың» — деп чугаалааш, шынап-ла, био-логия, химия факультетинге өөрени бер-ген.

А 3-кү чылында база-ла физикага «ба-гай» демдекти шыналдага салыптарга, демей-ле кирер мен деп өжежи бодан-ган. Күзелинге бердингенин кижиле кайга-ар. Иштимде «Мен 3 чыл күзелим чедип аар дээш шыналдалар улай-улай дужаап шыдаар ирги мен бе?» деп боданырымга, бодундан шуут дадалаа болдум. 4-кү чылында кыстың күзели-даа бүткен. Том-скинин эмчи институтунга сеткил ханыш-кынныг, кызымаккай өөренип кирипкен.

Амыдырал чаңгыс черге турар эвес, анык назынын халыыны — ынакшыл база келир. Школадан найыралдашканы, чаңгысклассчызы Каң-оол Сонам-оолович Хертек-биле ханылажып, өөренип тура

улуг огулун божуп чиигээн.

Уругларның анык эмчизи төрзөн Бай-Тайгазының төвү Тээли суурнуң эмнелге-зинге ажалдап эгелээден бээр 40 чыл-дың нүүрү болуп турары бо.

Нина Хертековна Россия Федерация-зының алдарлыг эмчизи, аныктарның дагдыныкчызы, 1-ги категорияның уруглар эмчизи бо хүннерге чедир бердинген, ынак мергежили-биле ажалдап, чонунга буянын чедирип чоруур. Эмчи кижиле бүгү назынын-да өөренип кээр. Иркутск, Рязань, Сара-тов, Минск, Новокузнецк дээш, өөренимзэн хоорайлары-даа чок. Уругларның нерв эмчизи эмнелге херзэн башкарары деп тускай шынзылгаларны ап, ажалдап чо-рааш, немей өөренип алган.

Эмчи болуру, ылаңгыя уруглар эмчизи болуру, эң-не харысалгалыг, бедик мер-гежилди, чаагай сеткилди негээр. Амыды-ралында ажып эрткен бергелерин чугаа-лап ора, Нина Хертековна эмчи кезек када ыды чидип, боданы берди.

Чаш уругнуң амы-тыны, кады-биле холбашкан ажыл болганда, кайы-бир та-варылга онзагай, тускай болган деп шы-давазын чугаалады. Ынчалза-даа эң-не берге 1978-79 чылдары онзалал демдег-леди. Ол чылдарда баш мээзинге дээр халдавырлыг менингит аарыындан дыка хөй чаш уруглар хораан. 1978 чылдың декабрьдан 1979 чылдың мартка чедир бүдүн кожуунуң уругларының тарылга-зын кылып, ыраккы Кара-Хөл, Даштыг-

Абитуриентилер — эжишкилер Нина Хертек, Сержи Салчак.

Хөл бажының, Шуй ишти, Хемчик бажы-ның аалдарын кезип, дүн-хүн чок чоруп турганын сактып олурду. Франциядан сат-кан, алдын өртектиг вакциналарны карак оду дег камнап, кадагалап турганын, бир каттап чаңгыс ампула кадарчы аалдың ша-лазының алдынче кирип чуглу бээр, ша-ланы тура кагыыр ужурга-даа таварышкан чери бар. Коргунчуг аарыгы чавырылды-рып, тиелеп алза-даа, ынчангы чидирген эгиттимес когаралды бодаарга, ам-даа коргунчуг.

Бодунуң кады ажалдап келген эмчи сестраларын эң-не чылыг сестер-биле сактып чугаалаар. Өшкү-Саар Салчаковна Даржаа, Тамара Шимитовна Санчай, Ма-рия Хертековна Сереева, аравыста чам-дыктары чок-даа болза, уйгу-дыжын ха-рамнанмайн чораан эмчилеривисти эң-не чылыг өөрүп четтиришкын-биле сактыр ужурлуг бис.

Нина Хертековнаның чанынга эмчи сестралары болуп, күш-ажылы базымын эгелзэн Светлана Хертековна Чарынчык, Айлан Хертековна Чамыян — ам улуг эм-чилер, дагдыныкчызы, угбазы-биле деңге ажалдап чоруурлар.

Кожуунда өкпе аарыының байдалы ам-даа нарын, уруглар эмчилеринин аарыгы болдурбас дээш баш удур күженишкын-нери, чылдың-на манту тарылгазын уруг-ларга кылып, хемчеглерни ап келгени — уруглар ортузунга аарыгының неперевейн

турарының көскү чылдагааны. 2006 чылды база амыдыралында берге чыл болган деп Нина Хертековна сактып орду. Оон бээр 6 чыл эрте берген. Эмнелге берге, үези четпес төртүтүнген, 7 хонган бичии чашты Кызыл эмчизинче авазы-биле үдеп чеди-рер дээш автоорук озал-ондаанга тава-рышкан. Миннир-билинмес, боду кемдзэн чыда-ла, чаш төлдүн дугайында бодап, чанынче эккелдиргеш, ыт чок харлыгып калган өпояны чүрзэнче массажап, тын-гарып алган турда, дүрген дуза машиназы чедип келген.

Бир дугаарында чаш төлдү, сөөлүнде арткан когарааннарны эмчиге чедирген. Боду аар кемдээшкынни ап, каш каттап кестирип, эмчиге дыка үр чыдар ужурга таварышкан. Чүге ажылын күүседип чо-раан эмчини шаңнал-макталче кирибээ-ни мени кайгатты, бодунуң амы-тынын бодавайн, сөөлүңге чедир эмчи кижиниң даңгыраанга шынчы болган ышкажыл. Бо-даарымга, ам-даа орай эвес ышкаш-тыр. Ол база маадырлыг чорук, мергежилдинге бердинишкын эвес деппе.

Нина Хертековна черле кайгамчык кижиле, чүнү-даа кылырынга четтигип чо-руур. Ол 1990-1995 чылдарда Тыва АССР-нин улус депутаты, улаштыр Тыва Рес-публиканың улустун Улуг Хуралының кежигүнү, амгы үеде Тыва Республиканың Хөй-ниити палатазының Бай-Тайга кожуундан төлээзи, кожуунун херээ-женнер чөвүлелинге, кожуун депутаттыгга удаа-дараа депшидип чораан. Кандыг-даа ажылга бедик негелделин, чон дээш са-гыш човаашкыны-биле ылгалып чоруур. Тыва АССР-ниң депутаты чорааш, анык эмчилерге, башкыларга чурттаар оран-сава дээш чогуур черлерге айтырыгны тургузуп, негелдезин хандыраарын чедип ап-даа келген. Хензиг чаштардан эгелээш, акшый берген кырганнарга чедир Нина Хертековнаны танывас кижиле кожуунда чок, чамдык ада-иелер чүгле оон хүлээп алышкынынче кирикээр. Чаш уругларны эмнээр кайгамчык арга-дур-жулгазындан өске, анаа-ла ие сагыш човаашкыны, ажыктыг арга-сүмези безин алдын дег үнелиг.

Амыдыралында көңүс-ле анык чорааш, кады чурттаан эжин оскунза-даа, 3 ажы-төлүн бут кырынга тургузуп, оларга, 6 уйнуктарынга, дуза-лажып чоруур хүндүлүг ава, кырган-ава. Өскүс дунмала-рын база бут кырынга тур-гузуп каанын олар кааа уту-рул. Оолдары Күдер, Хүлер

машина-техниказы-биле чонга ачы-дуза-зын чедирип, авазын хомудатпайн чурттап чоруурлар. Чаңгыс кызы Алдынай Каң-ооловна Хертек Тээли ортумак школын мөңгүн медаль-биле дооскаш, Барнаулдун эмчи академиязының бичии уруглар эм-нээр салбырын доозуп, езулуг-ла авазы-ның соон салгаан эмчи болган. Москвага өөредилгени эрткеш, бичии чаштарның нерв аарыгларының эмчизи деп шынзыл-ганы алган. Амгы үеде Кызыл хоорайда уругларның нерв эмчизи. Эки чүве уланчы-лыг, улуг акызы Күдерниң кызы Кежикмаа база бо чылын Барнаулдун эмчи акаде-миязының 1-ги курсузу болган.

Чаагай сеткилдин мергежили салгал дамчып эгелзэни ол. Алдынай Каң-оол-овнаның 10-гу класста кызы Анай-Хаак «Кырган-авам, авам ышкаш эмчи боор мен» дээр күзели бүдеринге бүзүрээр мен.

Чугаа-домаа топтуг, чараш, чону дээш уйгу-дыжын утуптар буянын эмчи Нина Хертековна Хертекке ам-даа узун назын-ны, кадыкшылды күзеп байырлашкан, оларның хүндүлзечел өргээзинден сет-кил-сагыжым чийк-сергек үнүптүм. Үүл-херээнер-ле бүтсүн, эмчи!

Любовь КУЖУГЕТ,
Бай-Тайга кожуунуң өөредилге
эргелелин ажалдакчызы, хоочун
башкы.

Чуруктарны өз-бүлениң архивинден алган.

Байыр чедирнишкиннери

Каа-Хем кожуунун Бүрен-Аксы ортумак школынга үр чылдарда директорлап ажылдап чораан өөредилгениң тергини **Дапыт Хертекович Биче-оол** база ооң өөнүң ишти, эге класстар башкызы **Валентина Окан-ооловна Монгушка** ук школаның башкылар коллективиниң мурнундан деткимче дузазы дээш четтиргенивисти илеретпишаан, дараазында одуругларны бараалгаттывыс:

Көвей чылдар дургузунда
Коллективти удуртуп,
Хөйүнүң, чонунуң хүндүткелин
Чаалал алган башкы силер.
Чеже-чеже биче чашка
Эртем-билиг далайынче
Эжиндирер орук айтыр
Эргим кижиге болган силер.

Хоочуннар одуруунга
Холуңарны кошкаш кылбайн,
Аныктар, ажы-төлге,
Арга-сүмө айтып берип,
Аравыска ам-даа үр чыл
Аас-кежиктиг чурттаңар-ла!

Бүрен-Аксы школының коллективинден.

Чаа чылда байыр күзээшкиннери

Өвүр кожууну Даа кожуунунуң девискээринге хамааржып турда, мал ажылдыг амыдыралының аайы-биле Бора-Хөлден, Кара-Чадаанадан көшкен ховалыглар, монгуштар төрөл бөлүк ук-ызыгуурлуг өгбелериниң салгалдарына Чаа чыл таварыштыр бодумнуң төрөл бөлүмүнүң өмүнээзинден каң дег кадыкшылды күзевиишаан, бүгү-ле чонумга байыр чедирбишаан, дараазында шүлүк одуругларын бараалгаттым.

Чуртум Өвүр

Кидирээштиг кандыг-даа бол,
Өргүн чону ыдыктап каан,
Хиним шыгжап кадагалаан
Чуртум Өвүр чүдөн эргим.
Дээрдиве шипшип үнген
Дескиндир таңдылардан

Кара булут көжүп келгеш,
Харын, чазын чаап турар.
Аржааннары белдеринден
Аттыгылап дештип үнген,
Ары ийлиг, берти ийлиг,
Арттар ажар тайгаларлыг
Аралашкан чорук чону
Албан кирип, шайлап эртер.
Каас-чараш чонум сууру —
Хандагайтым, Хандагайтым.

Азарганчыг чаштар ойнаар
Арыг-силиг сайзана дег,
Уран холдар сирилбип кылган
Улуг-биче тудугларлыг.
Амыдырал деткичизи
Ажыл-ишчи мөөрейлерге
Ажып, тиилеп мактаттырган
Ады алгаан чуртум Өвүр!

Амыдыралга чүү-даа турар. 4 харлыындан довураанга, эленинге аңдаштынып өскөн, Баян-Талааның улуг-бичии өргүн чонунга, Чаа чылдың бүдүүзүндө байыр чедирбишаан, каң дег кадыкшылды шуптуңарга күзевиишаан, хей-адыңар бедик, омак-хөглүг, эрткен чылдарыңарны сактып, хөөрежиң эрттирериңерни бодумнуң өмүнээмден күзевиишаан, дараазында шүлүк одуругларын сактып бараалгаттым.

«Довурактарым»

Өртемчейде мөңгө чурттаар чуртталга чок,
Өлүр, өзер, хемчээл-өйлүг назыннарлыг,
Ада-ие чырык черге чаяп кааннар
Алгызын тып, аазын ээп, чырык хүн көөр.

Шара чаштан ада-ие хойнун орта
Чаңгыс катап өпейлетпээн чаштар көвей.
Хензиг чаштан өскөн чуртум Баян-Таламга
Кээргенчиглерни баарым ажып көрүп чордум...

Өйлүг чурттаар назын-хары төнчүлөнгөн
Өле баштыг өгбелерни көрүп өстүм.

Чаптаанындан ындыг бе аан, чаштар көргөш,
Чарашсынып, чассыткылап олургулаарлар.

Өнер чонум аразынга эр шаам чедир
Өдээн орта попук идик, чучак тоннуг
Сайзанактап кады ойнап өскөн өөрүм
Салаа базып санаттынмас, шынын аазаайн.

Амыдырал албан эртер оруу-биле
Арат чоннуң демниг кылыр ажыл-ижин
Ажыг дерим чежемейниң төгүлзе-даа,
Алдар-ат-даа бодавайн кылчып чордум.

Эртем-билиг бединдиге чүткүп үнер
Эге билим өөредип, угаан кириген
Өгбелерниң өргөн каккаш кылып берген
Өөм ышкаш школамның сегин көргөш,
Кара баарым чайгаар ажып, харлыгып кээп,
Караам чажын чеже катап төкпедим дээр..

Халыын назын чылдарында Баян-Таламга
Камгыыл ышкаш черге, дээрке бөөлдөнип,
Кырым-биле куш ужуп эртер кылдыр
Карактарым көзүлбестеп чорбадым-даа.

Хөйүнү караа чиге көргөш, шоодар кылдыр
Хөлдүг черге ужур-чөп чок, турам улуг
Улугларны, бичиилерни базынчактап,
Улуурганып, хөрээм чайып чорбадым-даа.

Үежилер аразынга калчаа, тенек
Угаан чок деп минингизе сөглеттирип,
Борбак бажым оглаа айтка дергилепкеш,
Боостаам соктап, чүрээм хөөрөп чорбадым-даа.

Хары черге азыранды өссүмзе-даа,
Хары чонга хыйыртадып чорбадым-даа,
Кырым сынар, өскөн чуртум «довурактары» —
Кырым тодуг, чоргаар чурттал чордум ийин!

Сарыг-оол САН

Баян-Тала

ИП Альдемиров А.В. ОГРН 311434511700141 Товар сертифицирован.

Меха "Глория"
г. Киров

скидки
до 20%

Ждем Вас с 10.00-19.00

Кредит! Рассрочка на 6 мес. без переплаты*

Шубы и шапки из натурального меха по ценам производителя.

18 декабря - ДК им. Олега Намдараа с. Кызыл-Мажалык
19 и 20 декабря - Кожуунный ДК г. Чадан
21 и 22 декабря - СК "Субедей" г. Кызыл
23 декабря - ДК им. Марка Оюна г. Туран

*(Кредит и рассрочку предоставляет ОАО ОТП Банк Лиц. №2766 от 04.03.08 г.)
Сроки действия акции спрашивайте у продавцов-консультантов

ИЗВЕЩЕНИЯ

В администрацию Каа-Хемского района поступило заявление от гр. **Ондар Марианны Спириновны** о предоставлении земельного участка на праве аренды из земель сельскохозяйственного назначения (сенокосные угодия) для ведения личного подсобного хозяйства с общей площадью 25000 кв.м. (площадь ориентировочная, уточняется по материалам межевания), расположенного по адресу (имеющего адресные ориентиры) Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Усть-Бурен, местечко между устьями Большого и Малого Лога.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация Каа-Хемского района принимает письменные возражения по данному заявлению.

Управляющая делами администрации
района Г.А.КУУЛАР.

В администрацию городского округа г. Ак-Довурак поступило заявление от **С. жак Аяса Рахмановича** о предоставлении земельного участка из земель населенных пунктов для индивидуального жилищного строительства, расположенного по адресу г. Ак-Довурак, с западной стороны жилого дома №50 по ул. Строительная с общей площадью 800 кв.м в аренду сроком 3 года.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней со дня опубликования данной информации администрация городского округа г. Ак-Довурак принимает письменные возражения по данному заявлению.

Начальник ОИЗО администрации
г. Ак-Довурак САРЫГЛАР

Чарлал

2013 чылдың декабрь 21, 22-де 13 шакта Сүбедей аттыг спорт өргээзиниң шаңналы дээш тыва хүреш маргылдаазы болуп эртер.

Моол мөгелер база хүрежир.
Кирер өртээ: 200 акша.

Бистиң хеймер, чаңгыс оглуус, дуңмавыс **Эртин Виктор** ОНДАРНЫ сөөлгү оруунче үдешке ырак-чооктан келген төрөлдери Викештеривиске, Хөр-Тайга школа, сандык коллективтеринге, кудаларыныска, Хөндөргей школа коллективинге чаңгысклассчылары база эштеринг улуу-биле четтиргенивисти илереди тур бис.

Ачазы, угбаларындан

«ШЫН»

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың
Информатизация болгаш харылзаа
ямазы.

Кол редактор
И.М. ДАМБА-ХУУРАК.

Индекс 667000. Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35,
редакторнуң дузалакчызы — 2-30-69, редакторнуң оралакчызы —
2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИДИСТЕР: Нинител-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05.
Экономика килдизи — 2-40-77. Социал камгалал болгаш хөй-ниити
амыдырал килдизи — 2-03-88. Очулга килдизи — 2-03-87. Реклама,
чарлал килдизи — 2-18-10, сот.тел.: 8-923-383-78-88. Тел/факс (394-
22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 7393. Чагыг 147. Номери парлаггаже дужаганы: график
езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735

БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001

ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар
адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаннның Тыва Республика талазы
биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилериниң
дугаары — ПИ № ТУ17-00068. Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Щетинкин болгаш Кравченко, 1).

Солунда парлааттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияны
туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылар
дыннадылары дээш авторлар боттары харыылаар.